

PHOENIX

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

REDACTIE:

C. HILLEN, Ph. D.
Vijverlaan 5,
ROTTERDAM-O

ADMINISTRATIE:

EX ORIENTE LUX
Noordeindsplein 4a,
LEIDEN

Tweede Jaargang, Nummer 2, oktober 1956

INHOUD:

Een bijzonder nummer — XIX — Jericho in het duister en het licht van het archaeologische onderzoek; XX — Sakkara, het graf van Koningin Herneith; XXI — Twee campagnes in Oeroek-Warka. — XII Boghazköy.

Fig 45. De kelk van de Egyptische koningin Herneith, hoog 15 cm, zie blz. 76.

EEN BIJZONDER NUMMER

Een bijzonder nummer mogen wij deze aflevering van Phoenix noemen, en dit niet in de eerste plaats omdat haar omvang groter is dan die van de voorafgaande. Het bijzondere ligt daarin dat de bijdragen geschreven zijn door drie Nederlandsche archaeologen en dat zij mogen rapporteren over opgravingen waaraan zij het afgelopen jaar zelf meegewerkt hebben. En in Palestina én in Egypte én in Mesopotamië hebben zij aan het werk deelgenomen dat in het middelpunt der belangstelling staat, werk dat ons brengt in de periode van vóór 3000 v. Chr. Het zijn de heren Dr. H. J. Franken, Wetenschappelijk Ambtenaar aan de Rijksuniversiteit te Leiden, Dr. A. Klasens, verbonden aan het Rijksmuseum voor Oudheden te Leiden, en Dr. J. van Dijk, die geen plaats heeft in het Nederlands universitair caravanserail, maar die als Ambassadeur in Buitengewone Dienst, zoals men dat wel eens verschonend noemt, de roem van zijn vaderland in Heidelberg hoog houdt. Dr. R. Frankena, ook verbonden aan de Universiteit te Leiden, bericht tenslotte nog over zijn verblijf in Boghazköy in 1954.

Dankbaar zijn wij de auteurs dat zij aan het verzoek van de Redacteur gevolg gegeven hebben een verslag te leveren, dankbaar jegens de organisaties en instellingen die hen gastvrijheid hebben verleend en toestemming tot deze publicatie hebben gegeven, en natuurlijk ook aan Z.W.O. die het mogelijk heeft gemaakt dat deze jonge Nederlandse geleerden een scholing met de spade hebben gekregen. Laten wij hopen dat zij alle vier als meesters op de spade in staat zullen worden gesteld de schuld der dankbaarheid die wij inzake de archaeologische onderzoekingen sinds meer dan een eeuw hebben in te lossen.

Zie Jaarbericht No 12, 121-122.

B. A. VAN PROOSDIJ

XIX — JERICHO IN HET DUISTER EN HET LICHT VAN HET ARCHAEOLOGISCHE ONDERZOEK

In Palestina is waarschijnlijk meer gezondigd in de naam der archaeologie dan in enig ander vergelijkbaar deel van het aardoppervlak, zegt Sir Mortimer Wheeler in 'Archaeology from the earth'. Hij doelt hiermede niet zozeer op het toepassen van methodes van opgraven in vroeger dagen welke ons thans gebrekkig of zelfs uit den boze voorkomen, maar op het taaie voortbestaan van foute concepties, welke in Palestina het eeuwige leven schijnen te hebben. Zijn boek geeft enkele overtuigende voorbeelden. De geschiedenis van het archaeologische onderzoek op de ruïneheuvel Tell es-

Sultan geeft een mengelmoes van beide elementen te zien. Voor een goed verstaan van de huidige onderzoekingen, welke onder de leiding van Miss K. M. Kenyon door de British School of Archaeology te Jerusalem worden uitgevoerd, is enige kennis van de geschiedenis noodzakelijk. Het pijnlijke van dit 'zondigen' op palestijnse bodem is, dat de gewekte misverstanden een taai leven hebben buiten de in de archaeologie geïnteresseerde kringen, omdat Palestina en de bijbel in zo nauwe relatie staan. Het is onmogelijk om de betekenis van de huidige onderzoekingen te vatten, indien men niet beseft welke grote behoefte er bestaat om met beide gebreken, samen te vatten in deze woorden: inadequate methode, af te rekenen (Fig. 37).

De huidige opgravingen te Jericho zijn een voorbeeld van een zeer minutieuze werkwijze, waarbij men vaak het gevoel krijgt dat er te weinig 'gebeurt'. En hoewel de jaarlijkse voorlopige rapporten in het Palestine Exploration Quarterly (sinds 1952) een schat van kostbare gegevens bekend maken, kan het de lezer niet ontgaan dat toch de voornaamste gegevens, het samenvattend chronologisch overzicht betreffende, er slechts bekaaid af komen. Men kan dan ook in de toegepaste methode van graven, welke met recht orthodox Wheeler-Kenyon zou kunnen worden genoemd, iets van een reactie vinden tegen vrijwel alle tot voor de oorlog in Palestina uitgevoerde opgravingen inclusief met name die van Megiddo.

Trapt men met de bewering dat de chronologie van Palestina moet worden opgebouwd op de gegevens van een correcte stratigraphie ogen-schijnlijk open deuren in, een studie van de Palestijnse oudheden in de diverse opgravingsrapporten doet iemand beseffen hoeveel er tot in recente tijd tegen deze stelregel is gezondigd. In Palestina valt dit dubbel op, omdat hier een zware handicap voor de studie van de chronologie wordt gevormd door het ontbreken van de massa's epigrafisch materiaal, waarmede de gebieden rondom Palestina zo rijk gezegend zijn. Men moet het er nu eenmaal hebben van de stratigraphie alleen. Dit betekent dat de stratigraphische gegevens de allerbelangrijkste zijn voor de reconstructie zowel van de opgegraven culturen, als voor het nagaan van wat de opgraver eigenlijk deed. Om nogmaals Megiddo te noemen, de opgravingsrapporten van Megiddo laten de lezer omtrent deze kwesties vrijwel geheel in het duister tasten.

Het gaat er niet zozeer om hier gebreken van voorgangers te Jericho aan het licht te brengen, als wel om de gevolgen daarvan onder de aandacht te brengen. 'Did you find the walls?' riep een Amerikaanse dame over de rand van een tien meter diepe werkput naar de daar beneden arbeidende archaeologen in neolithisch Jericho. De muren hebben Jericho vermaard

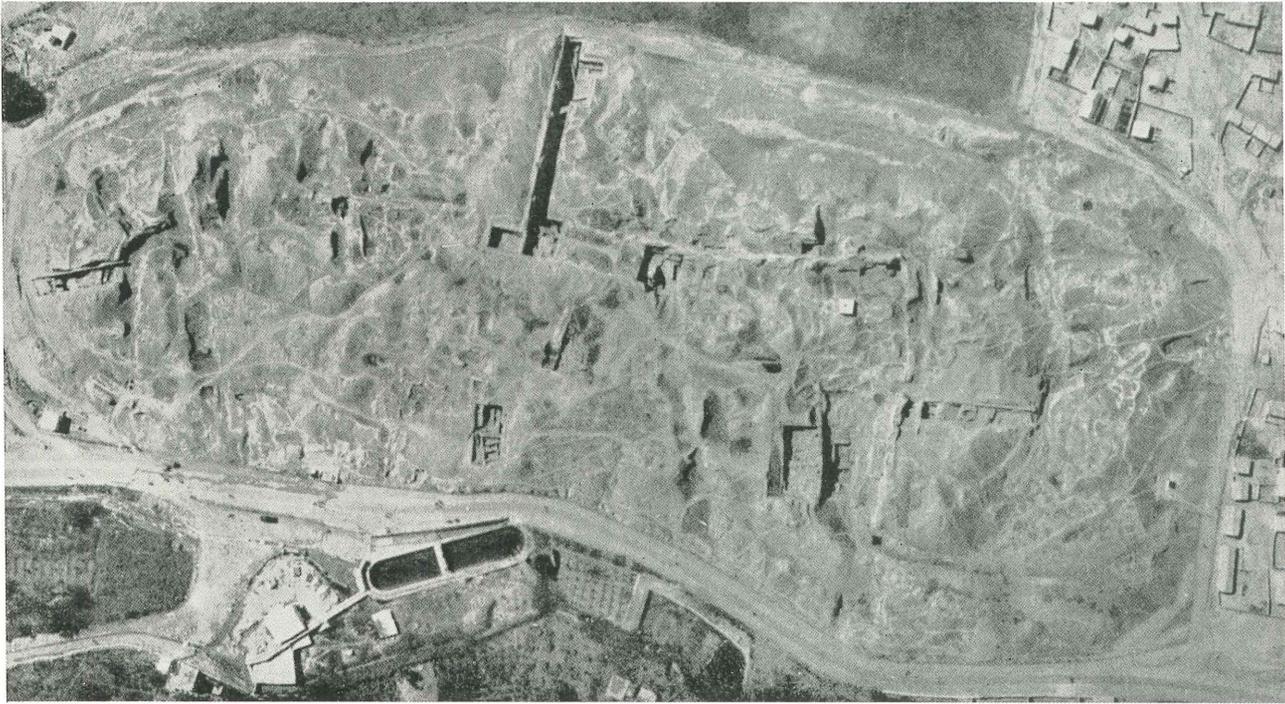

Fig. 37. Luchtfoto van de puinhevel van Jericho.

gemaakt en of de huidige expeditie ze in de populaire berichten in verband met bijbels 'die toch gelijk hebben' zal kunnen laten vallen is zeer de vraag, hoe vroom de wens ook mag wezen.

De huidige expeditie is de vierde in een tijdsverloop van minder dan een eeuw, welke z'n geluk te Jericho beproeft. De eerste onderzoeker was J. Warren, een Brits officier, werkende met de overtuiging dat de tell een kunstmatig voetstuk was geweest, een kunstmatige heuvel gebouwd voor een reeds lang verdwenen vesting of fort. Hij maakte een proefgraving in de tell, waarbij hij een aslaag aantrof. Uit zijn nauwkeurige opgave van de diepte van deze aslaag kon de huidige expeditie deze inmiddels weer gedichte proefgraving localiseren, welke zich gedeeltelijk bleek te bevinden in het gebied dat thans wordt onderzocht.

De Duitse expeditie onder leiding van Watzinger en Sellin had aanmerkelijk meer succes in 1907-1909. Zij legden een aantal verdedigingswerken en steden bloot, en deden dit werk zo intens, dat de loop der muren zo ver mogelijk werd nagegaan, waarbij alle materiaal dat tot datering had kunnen dienen, aan de binnenzijde, werd weggegraven. Zo kon 17e eeuws met 7e eeuws (vóór Chr.) aardewerk worden verwisseld of samengevoegd, waardoor de verwarringen pas recht ontstonden.

Nieuwe en zeer verbeterde methodes paste J. Garstang toe bij zijn onderzoek dat van 1930-1936 duurde. Maar niet alleen het feit dat hij niet tot een uiteindelijke conclusie en publicatie daarvan kwam is het onbevredigende van dit onderzoek. Bovendien eiste het onderzoek naar de stratigraphie een nog verfijnder techniek en te veel essentiële vragen over de geschiedenis der culturen van Palestina bleven onbeantwoord. Zijn rapporten werden wél het uitgangspunt van het huidige werk.

Sinds 1952 is dit onderzoek aan de gang met de volgende doelstellingen: het nadere onderzoek naar de chronologie, zoals deze door Garstang werd opgesteld, en het veel uitgebreider onderzoek naar de neolithische nederzetting(en) inclusief het verzamelen van nadere gegevens over de stad uit Jozua's dagen. Dit laatste punt zou kunnen worden beschouwd als een onderdeel van het eerste.

Sedert de dagen van Sellin is het panorama van de tell onherkenbaar veranderd. Gaten werden gegraven door de expedities en heuvels opgeworpen van het uitgegraven materiaal. Er was qua methode weinig keus. Daarom werd een sleuf gegraven, dwars op de lengteas van de tell, vanaf de westelijke rand, 4 meter breed, 60 meter lang en van top tot bodem op het hoogste deel 15 meter diep. De beide lengtewanden van deze sleuf vertonen een doorsnee van de nog bestaande resten van de verdedigings-

werken op de westelijke rand van de stadsheuvel. Het aantal verrassingen dat zich hierbij voordeed is legio. Garstang vond vier steden met muren, vallende tussen vroeg- en laat brons, 3000-1200 v. Chr. De sleuf gaf voor het derde millennium minstens 14 bouwstadia van stadsmuren te zien, welke stratigraphisch althans met elkaar in zuiver verband konden worden gebracht. Daarenboven vond men verschillende stadia van stedenbouw uit de middenbronstijd, inclusief de zgn. Hyksosverdedigingswerken. Voor het eerst in de geschiedenis van de Palestijnse archaeologie kan thans een overzicht verkregen worden van de culturen van vroeg en midden bronstijd,

Fig. 38. Neolithische stenen toren.

zonder dat er veel hiaten zijn. Maar dit anderhalf millennium beslaande tijdvak bleek te Jericho slechts een fractie van de aanwezige sporen van stedenbouw. Wat zelfs gedurende de eerste seizoenen van de expeditie nog als een natuurlijke heuvel werd opgevat, bleek geheel te bestaan uit lagen, gevormd door het puin van neolithische culturen. Deze lagen vormen hier en daar een dikte van ongeveer 15 meter. Voorafgaande aan de chalcolithische culturen werd een accumulatie van steden gevonden, welke tezamen enkele millennia beslaan.

Dat men hier niet met dorsculturen te maken had bleek steeds duidelijker, naarmate de sleuf voltooid werd. Zware, van rivierrolstenen gebouwde muren kwamen te voorschijn, na- en ten dele op elkaar gebouwd, terwijl dit jaar een toren (Fig. 38) werd ontdekt, waarvan nog 8 meter overeind staat, en welke een diameter van 12 meter heeft. Onlangs werd voor de televisie van de B.B.C. medegedeeld, dat de Carbon 14-datering van dit oudst bekende stenen bouwwerk 9000 voor Chr. aan heeft gewezen. Archaeologische schattingen taxeerden de tijd op ongeveer 6000 voor Chr. In de toren werd een regelmatig gebouwde trap aangetroffen, welke tot de

Fig. 39. Sporen van neolithische rieten mat.

top leidt. De ingang is nog niet blootgelegd. Maar de toren is niet het vroegste stadium; er onder bevindt zich nog een vroegere neolithische laag. In deze sleuf werden geen sporen van culturen uit den laten bronstijd gevonden, wel, aan het uiterste einde van de tell, enkele gebouwen uit Israëls tijd. Het enig betrouwbare, want goed stratigraphisch onderzochte vergelijkingsmateriaal voor de datering van deze nederzetting komt van Samaria, en is nog niet gepubliceerd.

Het onderzoek in deze sleuf is dit jaar voltooid. Ter controle wordt thans

gewerkt aan de aanleg van soortgelijke sleuven vanuit de uiterste zuidelijke en noordelijke rand van de oude tell. Men hoopt daardoor een voldoende hoeveelheid gegevens te krijgen om de geschiedenis van de culturen van het 7e of 8e tot het 2e millennium voor Chr. te kunnen schetsen met hun typische kenmerken. De zuidelijke sleuf heeft dit jaar veel gegevens over het chalcolithicum opgeleverd. Overigens wordt ook hier weer een uiterst ingewikkelde massa van vroegbrons muren gevonden. De hoop hier stadspoorten aan te treffen is niet verwezenlijkt.

Fig. 40. Schedel uit de periode tussen Vroeg- en Midden Brons.

Op enkele andere plaatsen op de tell wordt gezocht naar diverse steden en hun structuur. Op twee plaatsen is onderzoek gaande naar het neolithicum. Twee duidelijk te onderscheiden culturen werden gevonden, waarvan de jongste weer in vele stadia kan worden onderverdeeld. Tot de belangrijkste resultaten van dit onderzoek moet worden gerekend, dat het thans mogelijk wordt om na te gaan, in hoeverre vuurstenen werktuigen in deze periode een ontwikkeling in vorm of techniek hebben doorgemaakt, waardoor ze bruikbaar worden voor dateringskwesities. Het neolithicum heeft overal voorwerpen van grote artistieke waarde geproduceerd. Zeer bekend zijn de portretmaskers, waarvan er dit jaar opnieuw twee werden gevonden, dank zij de erosie van een sectiewand door de voorjaarsregens.

Op anthropologisch gebied leveren de vele skeletten waardevol materiaal voor de studie van de neolithische mens in Palestina. Elders is men bezig de overgang van chalcolithicum naar vroeg brons te onderzoeken en in het

Fig 41. Kraal voor oorhanger uit neolithisch tijdperk.

gebied waar Garstang een paleis vermoedde, onderzoekt men middenbrons woonwijken. Opnieuw is er dit jaar een poging gedaan om de 'stad van Jozua' te vinden. Er bestaan tegen de reconstructie van de val van de laat brons stad, zoals deze door Garstang is gepubliceerd, ernstige bedenkingen en men is er niet in geslaagd om nieuw materiaal te vinden dat kon dienen om te laten zien hoe deze stad werd vernield. Wat vast staat, is dat er een laat brons stad is geweest met kortstondig leven, namelijk tussen 1400 en 1350 voor Chr. Door erosie zijn de resten van deze stad verdwenen, grotendeels reeds voor het begin van onze jaartelling, toen bouwwerken gezet konden worden dadelijk op vroeg brons lagen. Ook de stad van Hiel uit Beth-El is dus verdwenen zonder andere sporen achter te laten dan scherven van aardewerk en enkele resten van woningen aan de randen.

Men zoekt nog steeds naar een plaats waar meer van de laat brons stad zou zijn overgebleven.

Er werd reeds op gewezen, dat de voorlopige rapporten in de P.E.Q. weinig chronologische gegevens bevatten. Dit brengt de werkwijze mee, welke vereist, dat de stratigrafische gegevens van de verschillende afdelingen waar gewerkt wordt, zo veel mogelijk met elkaar worden vergeleken, voordat men tot conclusies komt. Het is echter wel duidelijk dat Jericho bijzonder gunstig is voor het opstellen van een chronologie van de culturen van Palestina, en dit mag dan ook als het voornaamste resultaat van het onderzoek worden verwacht. Er is geen tell bekend die zo'n lange periode van bewoning omspant. Wie van deze rapporten kennis neemt merkt echter ook spoedig, dat op al die verschillende culturen zeer veel nieuw licht is geworpen.

In het onderzoek worden ook betrokken de buiten de tell gelegen gebieden, vooral ten noorden waar de grafkamers en graven zijn. Dit is vooral het gebied van het huidige noordelijk gelegen vluchtelingendorp. In dit onderzoek bleek nog een andere gunstige omstandigheid, nml. de aanwezigheid van een soort gas met conserverende eigenschappen in de grond, hetwelk elke van de lucht afgesloten holte in kort verloop van tijd vult. Hieraan is het te danken, dat de grafkamers voorwerpen bevatten, welke elders spoedig zouden zijn vergaan: vruchten, houten en rieten voorwerpen en zelfs gedroogd vlees.

Rieten matten zijn trouwens ook uit het neolithicum bewaard gebleven. Een groot aantal gegevens en foto's kan men vinden in de genoemde jaargangen van de P.E.Q. (Fig. 39).

Samenvattend kan over de betekenis van de opgravingen te Jericho dit gezegd worden, dat er voor het eerst een tot op zekere hoogte compleet overzicht van de Palestijnse culturen kan worden gegeven vanaf de tijd van de eerste permanente nederzettingen welke ter wereld bekend zijn, tot aan de komst van Israel in Kanaan, een tijdvak van ten minste zes millennia. Jericho is van belang voor de kennis van het late neolithicum, de overgang naar vaste nederzettingen en kwesties als de vroegste akker- of tuinbouw en de domesticatie van dieren. Dat Jericho voor de bijbelse tijd weinig positiefs zou leveren is slechts schijn: het grootste deel van het tweede millennium voor Chr. is er vertegenwoordigd, waarbinnen de tijd van de aartsvaders moet worden gezocht.

Leiden

H. J. FRANKEN

De Figuren 37-41 zijn ontleend aan Palestine Exploration Quarterly, May-Oct., 1955, Platen XII, XIII 2, XVI, XXII 2, XXIII 1 — Voor Jericho zie Jaarbericht no. 13, 333 vgl. en Plaat LXIX a-e.

XX — SAKKARA. HET GRAF VAN KONINGIN HERNEITH *

De sinds 1935 door Prof. Emery systematisch uitgevoerde opgravingen op het grafveld uit de archaische periode (1e en 2e dynastie, ong. 3000-2800 v. C.) hebben aangetoond hoe noodzakelijk het is dat de opgraver, in plaats van als een schatgraver telkens van object te verwisselen, blijft op

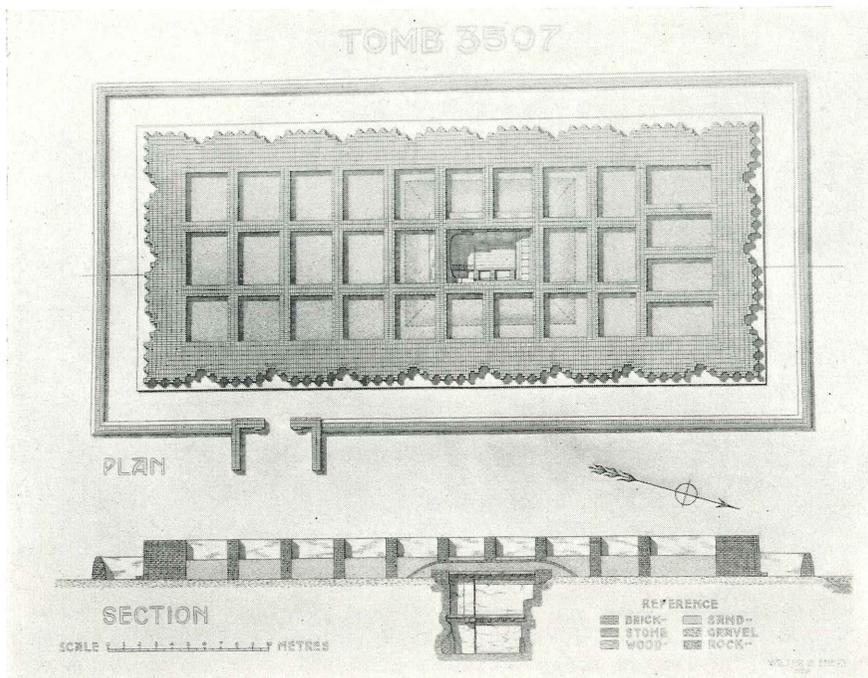

Fig. 42. Plattegrond en doorsnede van het graf van koningin Herneith. Aan de N.zijde van de grafkamer leidt een in de rots uitgehakt trapje naar de vloer van de eerste verdieping. Duidelijk is de tumulus boven de grafkamer te zien.

het eenmaal uitgekozen veld totdat het al zijn informatie heeft prijsgegeven. Quibell en Firth hadden op dit terrein in Sakkara reeds graven uit de 1e en 2e dynastie aan het licht gebracht, maar hun opgravingen hebben slechts weinig bijgedragen tot de kennis van deze duistere periode in de egyptische

* Gepubliceerd met toestemming van de Egypt Exploration Society.

geschiedenis. Het volhardende van de engelse archaeoloog, die jaar na jaar telkens weer een groot graf aan het licht bracht, heeft een inzicht gegeven in de zo belangrijke periode van het koningshuis dat als eerste over een verenigd Egypte heeft geregeerd. Het is daarbij gebleken dat wezenlijke kenmerken van de egyptische cultuur, zoals die uit latere tijden bekend waren, reeds in die tijd zijn geschapen en tot volle ontwikkeling zijn gekomen.

Fig. 43. Overzicht van het graf vanaf de N.O. hoek. Men ziet de nissenarchitectuur, de lage bank om het graf met in de verte nog de rest van een stierenkop, de corridor en de muur die het graf omringt. De muren geheel links op de foto zijn van graven uit de 3e dynastie. Op de achtergrond de gebouwen van de egyptische oudheidkundige dienst in Sakkara.

Anderzijds is door het methodisch onderzoek en de ordening van het archaeologische materiaal de basis gelegd voor een wetenschappelijke archaeologische kennis van het oude Egypte.

Het is merkwaardig dat elk van de in de loop der jaren ontdekte graven een eigen aspect vertoonde en bepaalde facetten van de vroegdynastische cultuur belichtte. Daartoe in staat gesteld door een subsidie van het Z.W.O. heeft schrijver dezes aan de opgraving van vier grote graven medegewerkt. Zij alle hebben gemeen dat zij de vorm hebben van reusachtige sarcofagen,

uit kleisteen opgebouwd, 40 à 50 m lang, ong. 20 m breed, en waarvan de buitenmuren een architectuur vertonen van samengestelde nissen (Fig. 42 en 43). De grafkamer is centraal gelegen en er om heen bevinden zich magazijnen voor de voorraden die aan de dode worden meegegeven.

Het graf, dat in het seizoen 1952/53 werd blootgelegd, kenmerkte zich door het grote aantal van zijn magazijnen en de rijkdom van zijn inhoud

Fig. 44. Gedeelte van de draagsteen met een processie van liggende leeuwen. Dit is het oudste voorbeeld van bij bouwkundige constructies toegepaste sculptuur.

aan aardewerk, stenen vaatwerk, hout en ivoorsnijwerk, werktuigen en inscripties. Een ivoeren tafeltje met inscriptie gaf ons een van de weinige historische gegevens uit deze periode. Voor het eerst werd hier op een lage bank rondom het hele graf een rij van stierenkoppen aangetroffen, uit klei gevormd, levensgroot en met echte horens ingeplant. Sindsdien is gebleken dat deze stierenkoppen bij alle grote graven aanwezig waren. Dit graf was gedateerd in de regering van Zet, de vierde koning van de eerste dynastie (zie Emery, *Great Tombs of the First Dynasty*, II, p. 5 vgl.). Het volgende seizoen werd een graf uit de regering van Ka, de achtste en laatste koning van de eerste dynastie, ontdekt. Dit graf wierp een nieuw licht op de ontwikkeling der architectuur. Met het graf verbon-

den was een tempel, waarin het prototype van de latere pyramidetempel werd teruggevonden. Voorts waren hier voor het eerst de beschilderingen der buitenmuren goed bewaard gebleven. De vondst van een stele gaf

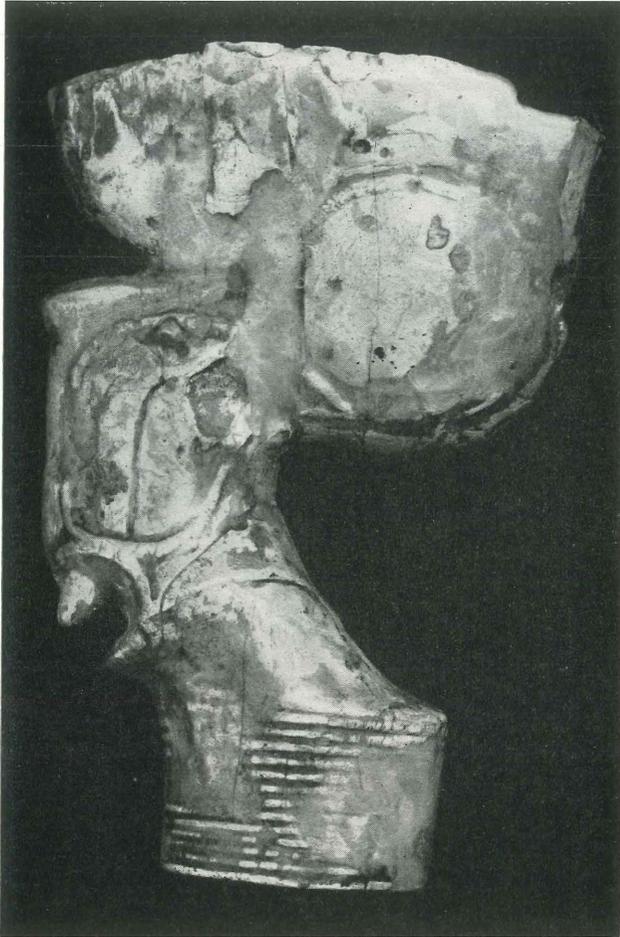

Fig. 46. Poot van een tafel of tabouret, uit ivoor gesneden in de vorm van een stierenpoot. Hoog 13 cm.

een nieuw inzicht in de ontwikkeling van de egyptische grafsteen en die van twee houten beelden in de geschiedenis van de rondsculptuur. (Ill. London News, 15 Mei 1954, p. 803). Het daarop volgende jaar kwam een graf uit de regering van Den, de vijfde koning, aan het licht. Dit ver-

toonde een merkwaardige bouwgeschiedenis, waarin misschien het begrafenisritueel uit die tijd is weerspiegeld. Een bij het graf behorende boot met lading verduidelijkte de functie en betekenis van het „dodenschip” (Phoenix, 1e jrg., 2, October 1955, p. 17 vgl.).

Een van de grote problemen met betrekking tot de graven in Sakkara is hun toewijzing. In Abydos is een aantal graven bekend, die aan koningen

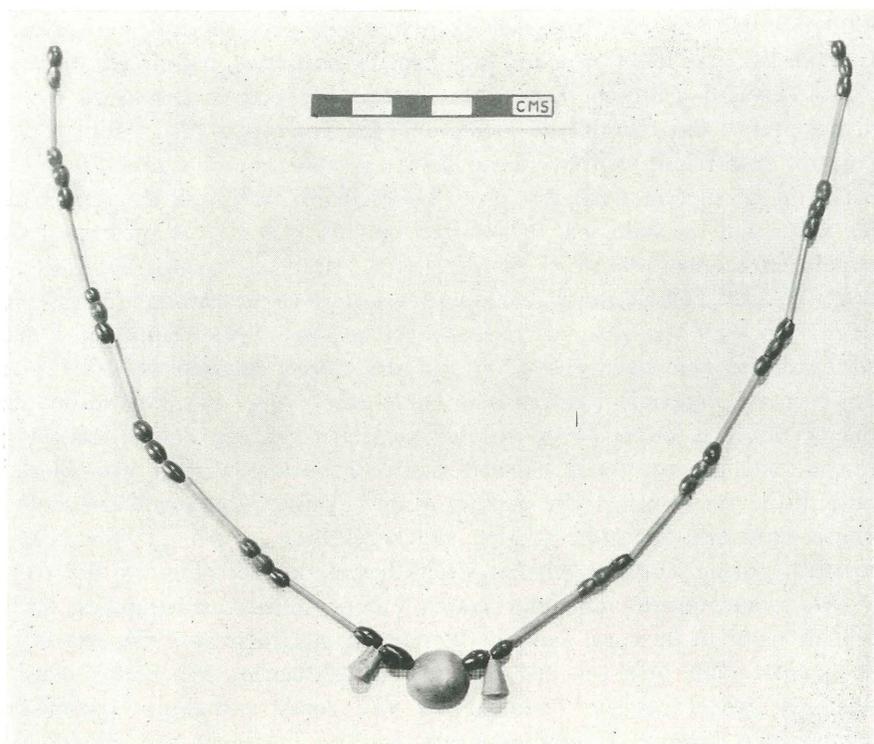

Fig. 47. Halsketting met kralen van goud en kornalijn.

van de eerste en tweede dynastie toebehoren. De graven in Sakkara zijn veel groter en rijker. Oorspronkelijk werden ze aan hoge ambtenaren (Hemaka, etc.) toegeschreven. Thans neigt men er algemeen toe over de graven in Sakkara aan de koningen en hun familieleden toe te wijzen en de graven in Abydos als cenotafen van die zelfde koningen te beschouwen. Van de graven in Abydos was het boven de grond staande deel, de bovenbouw, volkomen verdwenen. Welke vorm heeft deze bovenbouw gehad? Op deze twee problemen: de toewijzing van de graven en de vorm van

de bovenbouw van het graf in Abydos, is nieuw licht geworpen door de opgraving in Sakkara gedurende het afgelopen seizoen (1955/56). Een graf werd gevonden dat weer de bekende vorm heeft van de uit kleistenen opgetrokken mastaba met nissenarchitectuur (zie plattegrond, Fig. 42). De afmetingen zijn 38 bij 16 m. De bovenbouw is vooral aan de O. zijde goed bewaard gebleven. De O. muur staat hier en daar nog tot een hoogte van 2 m 50 overeind (Fig. 43). Van het imposante bouwwerk dat hier 5000 jaar geleden werd opgericht, kan men een goede indruk verwerven. Rondom het graf loopt weer een lage bank, waarop nog een enkele stierenkop is bewaard gebleven. Een muur omringt het graf en tussen de muur en het graf is een corridor die oorspronkelijk groen was geschilderd. Toegang tot de corridor wordt verleend door een poortgebouw aan de O. zijde. Dicht bij de ingang werd een grote hoeveelheid aardewerk aangetroffen: een offer aan de dode. Het inwendige van het graf bestaat uit een groot aantal magazijnen, die merkwaardigerwijze alle leeg waren. De verrassingen kwamen uit de grafkamer. Deze was in twee verdiepingen verdeeld, gescheiden door een plafond, gedeeltelijk van steen, gedeeltelijk van hout. Het gedeelte van steen rustte op een draagsteen, waarop in reliëf een processie van liggende leeuwen was aangebracht (Fig. 44). Op de bodem van de onderste kamer bevonden zich de resten van een houten sarcofaag en een menigte aardewerk, stenen vaatwerk en voorwerpen van allerlei aard. In de eerste plaats viel daarbij op de buitengewone kwaliteit van het stenen vaatwerk, prachtige schalen van bergkristal en een uit twee steensoorten (groene schist en gele kalksteen) bestaande kelk (Fig. 45, blz. 61). Voorts ivoorsnijwerk: miniatuur ivoeren vaasjes, delen van meubilair, zoals een uit ivoor in de vorm van een stierenpoot gesneden poot van een tafel of tabouret (Fig. 46), een zalfdoosje, blanketselstaafjes. Een unieke vondst was een geheel „corpus” van kralen van goud, kornalijn, lapis-lazuli, amethyst en fayence. Daarbij was een prachtig halssnoer van gouden en kornalijnen kralen (Fig. 47). Alles wees er op dat men hier het graf van een vrouw had aangetroffen en inderdaad werd de titel „koningin” gevonden en op een vaas van schist de naam Herneith. Zij werd begraven onder de regering van Den, maar is waarschijnlijk de vrouw van een voorganger van Den geweest. Na Neithhotep, aan wie het graf in Naqada wordt toegeschreven, en Merneith, van wie een graf bekend is zowel in Abydos als in Sakkara, is zij de derde koningin die uit de eerste dynastie aan het licht is getreden. Tevens is een direct bewijs geleverd voor het koninklijke karakter van het grafveld in Sakkara.

Belangrijker nog was, dat het graf uit twee incongruente delen bestond.

Boven de grafkamer was namelijk een tumulus van zand opgeworpen met rechthoekig grondvlak en met één laag kleistenen bekleed (Fig. 48). Daaroverheen was de mastaba met zijn magazijnen gebouwd. Twee typen graf

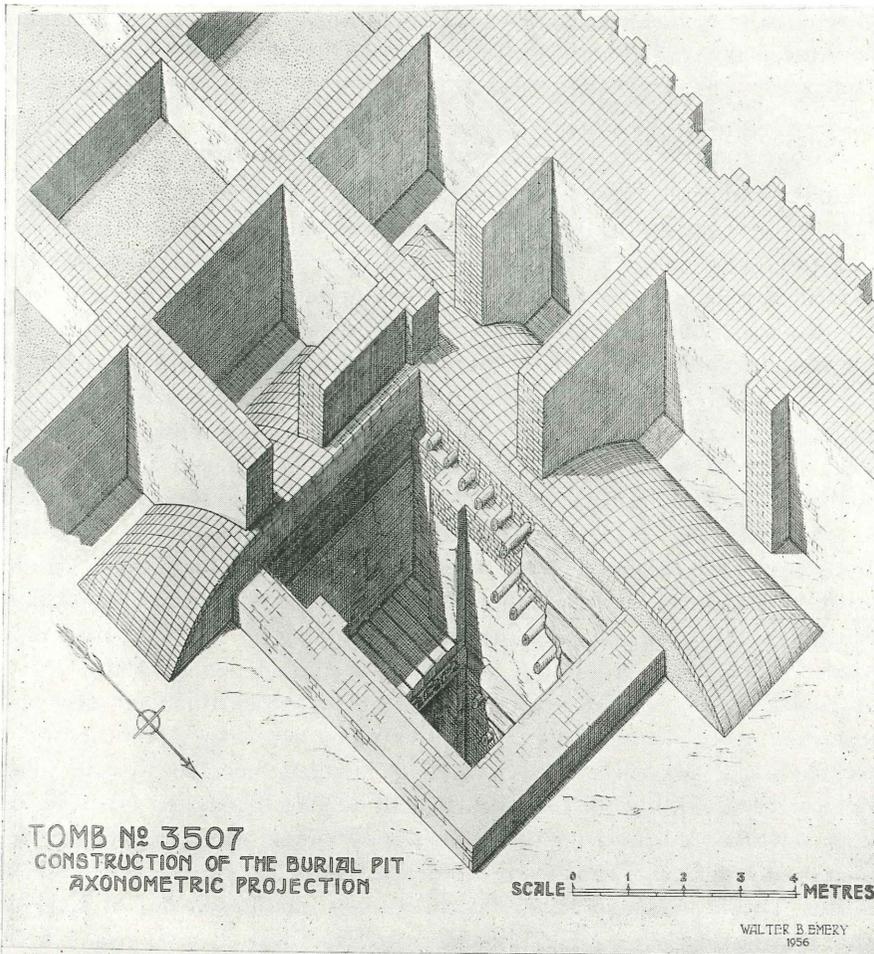

Fig. 48. Reconstructie-tekening van het centrale deel van het graf met de grafkamer en daarboven de tumulus. In de grafkamer ziet men de draagsteen met de leeuwen.

dus, tot één verenigd, de tumulus en de mastaba, het huisgraf, tevens het graftype van Boven- en Beneden-Egypte. Hierdoor is het zeer waarschijnlijk geworden dat ook de bovenbouw van de koningsgraven in Abydos de vorm

van een gestileerde tumulus heeft gehad, een rechtstreekse voortzetting van de praedynastische aardheuvel.

Bij dit graf werden niet, zoals anders meestal het geval is, graven van dienaren gevonden. Aan weerszijden van de ingang werden echter de graven van twee honden gevonden, de trouwe metgezellen van de koningin tot in de dood.

Leiden

A. KLASSENS

XXI — TWEE CAMPAGNES IN OEROEK-WARKA

Onder dreigende regenwolken verlieten wij half november 1954 Baghdād. In het gezelschap bevonden zich Prof. H. Lenzen, de leider der Expeditie, Dipl. Ing. F. Schröder, Dipl. Ing. W. Ludwig, architecten, P. Steiner, fotograaf en ik zelf. Langs een grote omweg, veroorzaakt door het water van de overstroming, welke als een nieuwe zondvloed in het voorjaar Bagdhād haast dodelijk bedreigd had, bereikten wij bij het vallen van de avond al-Hilleh. Verder reizen per auto was onmogelijk. De volgende dag werd deze op het spoor geladen en wij bereikten op dezelfde wijze na twee dagen de stad al-Hiḍr, vanwaar we zouden trachten naar Warka te komen, daar de normale weg over es-Samāwah ook niet meer te gebruiken was. De muḍīr, het districtshoofd, stelde ons de volgende morgen paarden ter beschikking, en onder omstandigheden, welke ik mij nooit had kunnen dromen, moest ik voor het eerst de edele ruitersport beoefenen. De weg van al-Hiḍr (ong. 300 km ten Z. van Baghdad) naar Warka bedraagt slechts 25 km, waarvan ik er minstens 15 te voet gedaan heb, en moest toezien, hoe een bedoeïnenjongen met zijn kameraad op het paard, dat ik niet in beweging kon krijgen, een heroïsche wedren hield. Na enige uren werden de donkere hoogten van de ruïne zichtbaar aan de horizon. Eerst de zikkurat van het E'anna en Noefēḡe, de hoge mysterieuze heuvel noordelijk buiten de muren. Men heeft het gevoel in een andere wereld te komen, die der eenzaamheid en der stilte. W. K. Loftus schrijft in zijn prachtige werk, *Travels and Researches in Chaldea and Susiana* (1857), „Of all desolate pictures which I have ever beheld, that of Warka incomparably surpasses all. There are, it is true, lofty and imposing structures towering from the surrounding piles of earth, sand and broken pottery, but all form or plan is lost in masses of fallen brickwork and rubbish. These only serve to impress the mind more fully with the complete ruin and desertion which has overtaken the city...”. Dit gevoel van verlatenheid en hulpeloosheid overviel mij die avond in de ruïne, tot de enkels zakkend in de drassige bodem, op weg naar het

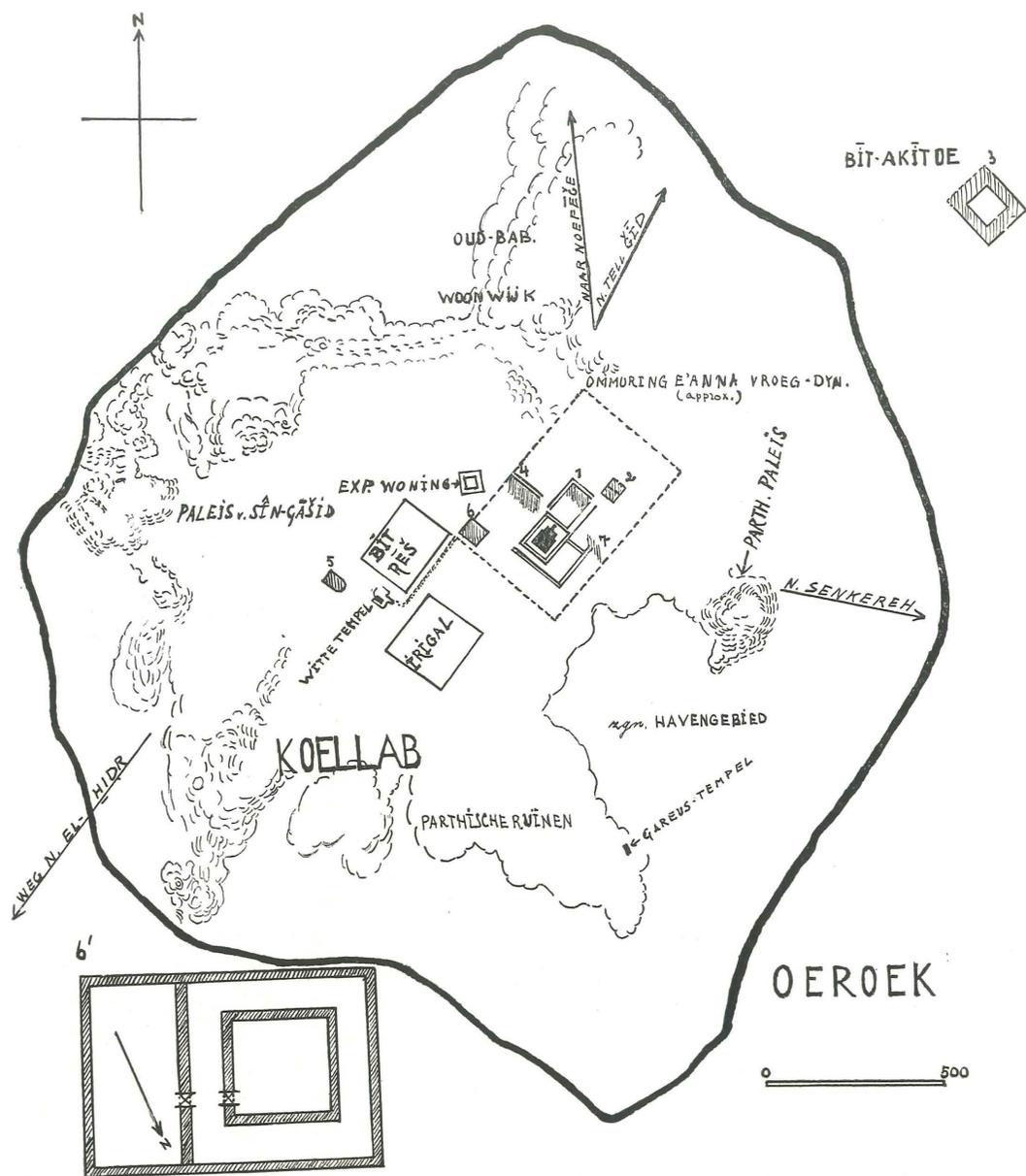

Fig. 49. Schematisch overzicht. 1) Archiefgebouwen; 2) Ningiszidatempel; 3) Bit-akitoe; 4) Oud-Babylonische ommuring, te Z.W.: woonwijk van het E²-anna; 5) Mithraeum (?); 6) „Riemchengebäude”; 6') Schets van dit gebouw; (afmetingen bij benadering); 7) onderzoekingen aan de Babylonische ommuring (1955-1956).

expeditie-huis; en die nacht te bed, terwijl de stilte onderbroken werd door de zacht tikkende regen op het lemen dak en door de dikke druppels die van het dak op de rietbedekking van de vloer vielen. Veertien dagen heeft dit zo geduurd. Toen het weer eindelijk zo was dat het werk kon beginnen, brak des nacht onder de Tobi's, de bedoeïenstam welke de meeste werklieden levert, een gevaarlijke bloedvete uit, die in één nacht vijf mensenlevens kostte. Des te gevaarlijker, daar de oorzaak een intrige van de muđir was om schatting van de door de expeditie betaalde gelden te verkrijgen. Toen na een week onderhandelen het zover was, dat de moordwapens aan de onmondige kinderen waren uitgeleverd, en de bloedwraak dus voor 20 jaar was uitgesteld, kon het werk beginnen. Het was intussen tegen Kerstmis.

Het is voor de leiding van een expeditie in een grote ruïne zoals Warka, van het grootste belang de uit te graven objecten goed te kiezen. Men stelle zich de cirkelvormige ruïne voor, met een middellijn van 3,5 km. Verscheidene plaatsen liggen meer dan 30 m boven de maagdelijke bodem. Deze stad bestond vanaf het begin van het vierde millennium tot na de Parthische tijd. Tientallen archeologische lagen volgen elkaar op, soms met een dikte van enkele centimeters. In dit brandstofarme land werd, op twee uitzonderingen na: de Seleuciedische tempels Bit-Rēš en het Irigal, slechts het hoogst noodzakelijke met baksteen gebouwd. Merkw aardigerwijs heeft men slechts in zeer vroege tijden, omtrent 3000 v. Chr. (Oeroek IV) met natuursteen gebouwd, en zelfs met een uitstekend soort cement. Al het overige is met leemtegels, van verschillend formaat, gebouwd, die niet veel van het vervalslip verschillen. Om deze tegels uit de bodem te prepareren moet de arbeider over een grote vaardigheid beschikken, welke men hen na de lange onderbreking wederom bij moest brengen. Het gehele stadgebied onderzoeken is eenvoudig onmogelijk. Daarom heeft de leiding zich als voornaamste opgave de totale onderzoeking van het E³anna gesteld, zo minutieus mogelijk, in de veronderstelling dat dit tempelcomplex alle archeologische lagen representatief bevat. Hieruit kan men dan de gehele geschiedenis der stad reconstrueren. Inhoeverre deze hypothese zich verwerkelijkt zullen wij verder zien. Naast deze grote en voornaamste opgave kiest men dan ieder jaar een kleinere in of buiten het stadgebied.

Als voornaamste opgave van de campagne 1954-'55 gold het gebied in het E³anna langs de N.O.-N.W. Sargonmuring (op de kaart Fig. 49: 1). Reeds Loftus betitelde dit gebied als „tablet-hill”. Clandestiene opgravers hadden dit gebied doorwoeld en er als het ware mijngangen en schachten in gebouwd. De duizenden Oeroek-tabletten in de musea, ook

in onze collectie, komen er voor het grootste deel vandaan. In een van die tunnels vonden we nog zo een opgraver, bedolven en gedood door een instorting. Op deze heuvel kreeg ik op de eerste morgen mijn eerste „dienst”, d.w.z., het opzicht over 180 gewiekste bedoeïnen. Terstond kwamen de eerste tabletten uit de grond. Ik dacht er goed aan te doen met

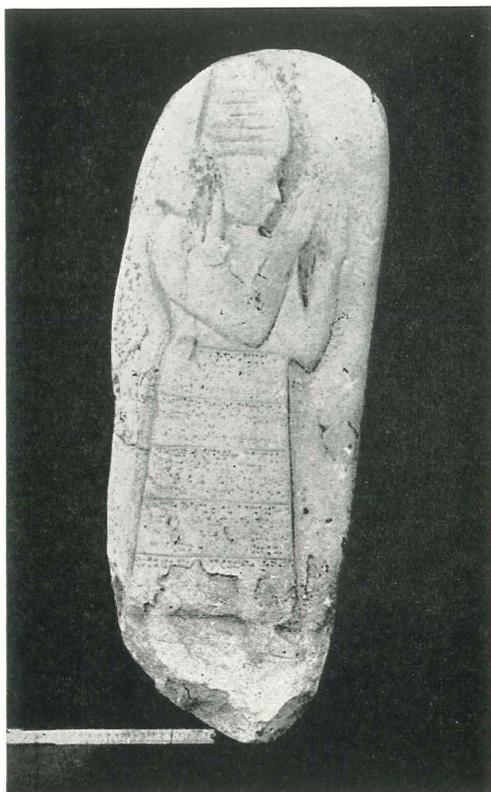

Fig. 50. Stele van Nazimaroetas.

iemand naar Prof. Lenzen te sturen om te vragen wat ik moest doen. Dit viel schijnbaar niet in goede aarde, want ik kreeg ten antwoord dat ik dit ter plaatse zelf moest zien. Ik trachtte mijn autoriteit zo goed mogelijk te bewaren tussen de op hol geslagen werklieden door hen met: „šuwēye, šuwēye” (langzaam, voorzichtig) tot kalmte te manen. Toen later Prof. Lenzen zelf kwam heb ik het toneel maar uit de verte gade geslagen. Op de critieke plaatsen werden de arbeiders weggehaald en de bekwaamsten

met het prepareren belast. De orde was hersteld en ik had bijgeleerd. In dit gebied is gedurende de gehele campagne gegraven. Het resultaat aan vondsten waren omtrent 400 kleitabletten en fragmenten; een stele van Nazimaroetas, de eerste grotere plastic van een Kassieten-koning, voorstellende de „Lama-ša-ga”, de introducerende godheid, bekend van Oer-III zegels, met daaronder een lange sjoemerische inscriptie. Verder een grote en prachtige stele van Merodach-baladan met een tekst van wellicht 300 regels (Fig. 50). Door de vijand van deze koning, Sargon II van Assyrië, waren èn tekst, èn reliëf er volkomen afgebeiteld, een bewijs ervan, hoe groot de vijandschap tussen Assyrië en Babylonië toen geweest is. De tabletten vormen een gesloten archief tezamen met de vele in de verscheidene musea. Zij dateren uit de tijd van Nabopolassar tot Nabonaïed. Het archiefgebouw behoort echter in de tijd der Achemenieden; een bewijs dat een archief ook bewaard kon worden nadat het haar juridische betekenis verloren had. De betekenis van de vondst ligt vooral daarin dat men met dit archief de geschiedenis kan schrijven van de economische verhoudingen in de Nieuw-Babylonische tijd. De archiefkamers hadden onder de vloer lange smalle schachten waar water in gestaan heeft, wellicht om de luchtvochtigheid in het archief op peil te houden. Het gehele gebied had een dikke brandlaag tusen de niveau's van Nabukadnezar en Nabonaïed.

Een tweede opgave vormde een ruïneheuvel op een 50 m afstand van de vorige gelegen, aan de andere zijde van de Sargon-ommuring (op de kaart: 2). Hier werd een tempel gevonden, gescheiden van deze ommuring en van de zgn. Kassietische tempel door een poort van slechts een halve meter breed en op een aanmerkelijk lager niveau. In deze tempel waren minstens drie bouwtoestanden, waarvan de middelste door een gestempelde tegel van Sargon II te dateren was. De bouw moet dus door Merodach-baladan begonnen zijn, en, zoals wellicht de gehele vernieuwing van het E³anna, door Sargon overgenomen of voltooid zijn. Wellicht heeft Merodach-baladan, nadat de Assyriërs verdreven waren de bouw weer overgenomen. Daarvoor zijn er aanwijzingen. Na de Achemenidentijd is de tempel door een geweldige brand verwoest, zodat de lemen muren geheel geglazuurd zijn. Bij deze brand is het bitumen van het dak op het zeer grote postament gevloeid. Het brandende meubilair is daarin gevallen, en is uit de indrukken, zoals in de Enkitempel in Babylon, te reconstrueren.

Wie was deze tempel gewijd? Geschreven documenten hebben wij niet gevonden. Alle dépôts waren leeg. Doch ver van Oeroek heeft de Engelse archeoloog, Prof. Mallowan, een inschrift van Meradoch-baladan in Nimroed (Kalach) gevonden. Dit inschrift is op het einde der achtste eeuw

door Sargon uit Oeroek geroofd. Daar verluidt het: aan de „enge poort”, in de „beneden-hof” had Merodach-baladan de Ningizzida-tempel gebouwd. Hier wordt dan weer de hevige strijd tussen deze koningen tastbaar in de ruïne.

Een derde opgave, bijna geheel door de inmiddels gearriveerde Prof. Falkenstein uitgevoerd, was het Bit-Akitoe (kaart: 3). Uit ritualen is het bekend dat Oeroek in latere tijd meerdere van deze „processiehuizen” gehad heeft. Op de verschillende Akitoe-feesten trok de processie daarheen om buiten de muren vruchtbaarheidsceremonien te volbrengen. Soortgelijke

Fig. 51. Het zg. Mithraeum(?).

ceremonien zijn bijv. uit Rome bekend en leven verchristelijkt nog verder in de liturgie (Kruisdagen). Door een ongeluk met de expeditieauto, die in de woestijn was blijven steken, kwam de expeditie 's nachts bij maanlicht te voet naar huis en daar zag men het tracée van het gebouw op de grond afgetekend. Dit komt door het verschil in zoutgehalte van de lemen tegels en de omliggende aarde. Het zout trekt het vocht aan en zo kan men onder gunstige omstandigheden ruïnes ontdekken. Met scherven heeft men toen de contouren afgezet. Het gehele grondplan lag zo klaar, dat men eigenlijk nog slechts de deuren te zoeken had en het geval op te meten. Dit was echter niet zo eenvoudig, daar het gebouw tot onder het gebruiksniveau

weggestoven was. Dit technische werk is voorzover mogelijk door de bekwaamste arbeiders verricht. Een beschrijving van het gebouw vindt men in MDOG Nr 87, p. 55 vlgg. Aan de frontzijde is het langer dan 140 m. De hof is aan de frontzijde 86.2 m en is 90 m lang. Aan de NO-zijde is het tot onder de fundamenten weggestoven. De CO₁₄ methode geeft als datum het einde van de zesde eeuw v. Chr.

Een vierde opgave lag weer in het E^aanna. Op een der hoogst bewaarde heuvels lag vlak onder de oppervlakte een muur van Oud-Babylonische leemtegels (op de kaart: 4. Fig. 49). Van het gebied ten ZW van deze muur is het bekend dat daar het woonkwartier van het E^aanna gelegen heeft. Het is ook bekend dat de Oud-Babylonische litteraire traditie in de opgravingen van Oeroek tot nu toe niet teruggevonden is. Het plan dit woonkwartier in zijn geheel vrij te leggen en daar misschien ook de school, de é-dub-ba, uit de Oud-Babylonische tijd terug te vinden, en dit als hoofdopgave voor 1955-56 te reserveren scheen aanlokkelijk. Men kon toch verwachten dat naast deze op sommige plaatsen nog 4 à 5 m hoge muur, zich nog Oud-Babylonische niveau's zouden bevinden. Daarvoor werden dan alvast de contouren van deze grote muur geprepareerd.

Zo kwam ik eind 1955 in Warka met al de instrumenten om Oud-Bab. en Oer-III tabletten te kunnen registreren en kopiëren. Feitelijk had de expeditie slechts een groot doel: deze woonwijk vrij te leggen. Daarnaevens had Prof. Lenzen zich nog een kleine opgave elders gesteld, namelijk verdere onderzoekingen aan een gebouw, waarover hij in MDOG Nr. 87, p. 55 het vermoeden uitgesproken had dat het een Mithraeum zou kunnen zijn (Fig. 51).

Het begin van de campagne verliep ditmaal voorspoedig. Binnen drie dagen stonden de arbeiders op de ruïne. De muur werd opnieuw geprepareerd, de kwadraten afgezet. Men hield er wel rekening mede ook Nieuw-Babylonische, Seleuciedische en Parthische niveaus aan te treffen, maar juist daarom begon Prof. Lenzen op de plaats waar de heuvel nog het hoogst was. Hier wachtte de expeditie een grote teleurstelling. Ten eerste had men nooit kunnen denken dat een lemen muur, zelfs goed onderhouden, 1500 jaar in gebruik zou kunnen zijn. Doch klaarblijkelijk is dit mogelijk. Ten tweede, men had niet gedacht dat bij de restauratie van het E^aanna door Merodach-baladan en Sargon het geheel zo vervallen zou zijn geweest dat de restaurateurs het beter geoordeeld hebben het gehele geval eenvoudig tot op de bodem af te breken en alles opnieuw te bouwen. Een van de weinige stukken, die nog waard waren weer gebruikt te worden was deze grote muur. Eerst aan de voet ervan, dus na soms 4 à 4,5 m puin geruimd

te hebben, troffen wij woonhuizen aan, en dit waren Nieuw-Babylonische. In al die duizenden m³ puin is geen enkel noemenswaard stuk gevonden, behalve dan een kleitablet met Zuid-Arabisch schrift, welke enige betekenis heeft voor de geschiedenis van dit schrift. De woningen stonden onmiddellijk op de planoconvexe tegels van de Vroegdynastische tijd. De conclusie is ernstig: In het E³anna zijn van nu af geen representatieve niveaus meer

Fig. 52. Het „Riemchengebäude“. Op de achtergrond is de muur met stiftmozaïek nog te herkennen. Op de voorgrond, de „korridor“ en de centraal gelegen kamer. Geheel op de achtergrond het Bit-Res.

te vinden voor de tijd van Akkad, Oer III, Oud-Babylonisch en Kassietisch! Deze zijn er zeker geweest, maar bij de restauratie weggenomen en opnieuw gebruikt: zo is het geen zeldzaamheid in Warka in een leemtegel een kleitablet aan te treffen. Het is niet onmogelijk dat deze conclusie voor de gehele ruïne kan gelden en dan heeft deze teleurstelling een verstrekkende betekenis voor de leiding van de Warka-expeditie, die er zich wel van bewust is dat een ruïne haar wetten aan de opgraver stelt, en niet omgekeerd.

Intussen waren de arbeiders, die aan het gepresumeerde Mithraeum (op de kaart Fig. 49: 5) gewerkt hadden, voor ander werk vrij gekomen. Wat daar geschied was kan men een voorbeeld van technisch kunnen in materie van opgravingen noemen. De gecompliceerde bouwtoestanden, zoals die

reeds in MDOG Nr. 87 beschreven zijn waren eruit geprepareerd. Als terminus post quem kan men, gezien de keramiek, de Parthische tijd aannemen. Maar ook daar geen enkel document, geen grafiti zoals in Hatra, die ons een stap nader konden brengen tot de wezensbepaling van dit hoog-interessante gebouw dat zeker in de sfeer thuishoorde.

Onder deze omstandigheden besloot Prof. Lenzen een derde object aan te snijden. In de laatste campagnes vóór de oorlog had Prof. Heinrich het negatief uitgegraven van een tempel welke men thans gewoon is de „steenmozaiektempel” te noemen. Met enige zekerheid kan men zeggen, dat de eerste toestand van deze tempel, waarop de naam betrekking heeft, uit de Oeroek IV-periode dateerde, de tweede toestand uit de vroeg-Ĝemdet-Nasr tijd. Over het geheel liep dan de eerste ommuring van het E²anna van plano-convexe tegels. De tweede toestand heeft in een hof gestaan, welke omringd was door een muur met kegelmozaiek, in cement gelegd in een groenzwart-blauw zigzagmotief. De hoek van deze tempel was echter afgeslagen om er een gebouw, niet op te trekken, maar in de bodem te construeren. Dit gebouw was met zgn. „Riemchen”, klazoorstenen, gebouwd (op de kaart Fig. 49: 6¹). Hiervan had Prof. Heinrich een stuk van 4 bij 4 meter vrijgelegd. Dit „Riemchengebäude” (Fig. 52) had dus als terminus post quem, de vroeg-Ĝemdet-Nasr tijd, als terminus ante quem de vroegdynastische periode. Het is natuurlijk de aandachtige studie geweest van de weinige m² welke indertijd waren opgegraven, die de nieuwsgierigheid van de leiding hebben teweeg gebracht. Een dikke muur, zonder ingang, omgeeft het geheel. Deze is, ik citeer nu de getallen uit het geheugen, 25 m lang en 18 m breed. Deze ruimte is verdeeld in een kleinere en een grotere kamer. De laatste heeft een corridoor, welke concentrisch een kleinere kamer omgeeft. Deze corridoor geeft toegang tot de kleine en tot de kleinere kamer. Deze toegang was weer dichtgemetseld. Het geheel was opgevuld met leemtegels en afbraak van de twee tempels. De opgraving is nu zover gevorderd dat de eerste étage grotendeels vrijligt. Op de bodem van de corridoor lag „huisraad” met wit-zwart-rode mozaiekversiering. Daarenboven ongeveer 200 grote kruiken. In het kleinere vertrek lagen de resten van een offer op de bodem. Terwijl dit offer nog brandde, moet het gedooft zijn door de leemtegels welke men erin geworpen heeft. Het gebouw gaat nog veel dieper, maar de regen welke ons in de laatste weken verraste, heeft belet de volgende étage op te graven. Van nu af is het zeker dat men hier met een van de interessantste vondsten te doen heeft welke ooit in Warka gemaakt zijn. De Engelse Daily Telegraph en ook de Iraq Times hebben ervan geschreven dat het een koningsgraf was. Begrijpelijkwijls wil de leiding van de expeditie zich niet uitspreken, voor het

werk voltooid is. Mocht het zo zijn, dan ware het de verwerkelijking van een brillante hypothese.

Pendent opera interrupta. Mijn erkentelijkheid gaat uit naar de Ned. Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek, die mij financieel in staat gesteld heeft deze twee campagnes mee te maken. Tevens naar de leiding en de staf van de expeditie, met wie ik de successen en de teleurstellingen in het barre klimaat van Iraq heb gedeeld: een land waaruit men steeds verlangt weg te gaan, doch waarheen men steeds weer verlangt terug te keren.

Heidelberg

J. VAN DIJK

DE OPGRAVINGEN TE BOĞAZKÖY (CAMPAGNE 1954)

Gaarne voldoe ik hierbij aan een verzoek van de redactie in kort bestek een verslag te geven van de opgravingscampagne te Boğazköy in de zomer van het jaar 1954, waaraan ik door een mij vanwege de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek verstrekte subsidie heb kunnen deelnemen. Deze opgravingen stonden niet op zichzelf, maar vormden een onderdeel van de systematische opgravingsactiviteit, die het „Deutsche Archäologische Institut”, gesteund door de „Deutsche Orientgesellschaft”, sedert 1931 met een onderbreking gedurende de oorlog bij het kleine, op het Centraal-Plateau van Anatolië, ongeveer 150 km ten Oosten van Ankara, gelegen dorpje Boğazköy had ontwikkeld. Het hoofddoel van deze opgravingen te Boğazköy was de blootlegging van Hattušaš, de hoofdstad van het eenmaal zo belangrijke Hethietische Rijk. De opgravingscampagne van 1954 had een bijzonder zware bezetting, aangezien enerzijds het grote aantal arbeiders veel toezicht vereiste en anderzijds de taken, die de opgraver zich tegenwoordig stelt, zo veelzijdig zijn, dat alleen een teamwork van vele experts hieraan het hoofd kan bieden. De leiding der campagne berustte evenals vorige jaren in de bekwame handen van Prof. Dr K. Bittel, de bekende archaeoloog van Klein-Azië, die werd geassisteerd door Prof. Dr R. Naumann, terwijl er verder nog elf andere personen deel uitmaakten van de staf. Het werk in de zomer van 1954 concentreerde zich voornamelijk op twee gebieden, die in vroegere campagnes reeds ter hand waren genomen, nl. op Büyükkaya en Büyükkale, terwijl er bovendien nog een proefgraving gehouden is op Osman-tarlasi, vlakbij Osman-kayasi, waar in 1952 verschillende graven gevonden werden.

A. Op Büyükkaya ging men voort de Hethietische versterkingen te verwijderen en hoewel hier veel werk moest worden verricht, het resultaat was enigszins teleurstellend, daar in de Oostelijke helling weliswaar een stelsel gangen en een koepelgewelf werden ontdekt, maar de betekenis hiervan

niet kon worden uitgemaakt, aangezien de archaeologische context steriel bleek te zijn, terwijl het binnendringen van dit gewelf door verzakking en instorting der gangen onmogelijk was. Wel kon worden vastgesteld, dat op Büyükkaya de oudste sporen van bewoning binnen het gehele stadsgebied van Hattušaš aangetroffen werden. Helaas is Büyükkaya een kunstmatig opgehoogde heuvel, zodat de localisatie van deze nederzettingen op moeilijkheden stuit.

B. Op Büyükkale werd op twee sectoren gegraven: enerzijds aan de Zuidelijke helling, waar het gehele fortificatie-systeem werd blootgelegd. Hierin werden vijf perioden vastgesteld, waarbij twee perioden vóór en twee perioden na de groot-hethietische periode vielen. De oudste periode is, zoals het gevonden aardewerk uitwijst, gelijktijdig met laag I van Kârum-Kaneš te Kültepe, wat zeer belangrijk is voor de datering van de oudste bewoning van Büyükkale. Aan de voet van de jongste muur, vlakbij het Zuid-Westelijke hoekbastion, werd een opmerkelijke ontdekking gedaan, toen men hier een zandstenen rondbouw heeft aangetroffen. Waar elders kalksteen en graniet als bouw materiaal fungeerden, is deze constructie van zandsteen opvallend. Uit vierkante blokken zacht-gele zandsteen vervaardigd, droeg de ruw-ronde, een binnenwaarts hellende wand bezittende onderbouw een open platform, dat door een uit mooi-gevormde half-ronde dekstenen geconstrueerde balustrade omgeven werd. Tegen de achterwand bevond zich een postament met drie grote blokken kalksteen er voor, waarvan er één een inscriptie van een nog niet nader vastgestelde Hethietische koning vertoonde. De vorm der hiërogllyphen zou op een late datum wijzen en stammen uit de laatste fase van het Hethietische Boğazköy (omstreeks begin twaalfde eeuw). Anderzijds groef men op het Zuid-Westelijke deel van de koningsheuvel Büyükkale, waar men onder de fundamente van het grote paleis uit de groot-hethietische periode nog vier lagen van een oudere bebouwing heeft aangetroffen, terwijl, evenals bij de fortificaties, de oudste laag, blijkens het gevonden aardewerk, chronologisch samenviel met de ongeveer in de 19de eeuw v. Chr. voorkomende Assyrische handelskolonies te Kültepe. Interessant was de vondst van een fragment van een meer dan levensgrote, uit kalksteen vervaardigde kop van een man, die in het puin op het Oostelijk deel van de Zuidelijke helling werd aangetroffen. Het is één van de beste voorbeelden van de Hethietische plastiek in de veertiende eeuw v. Chr.

C. Bij de opgravingen op Osman-tarlasi heeft men niet gevonden, wat men heeft gezocht, maar wel kwamen hier fragmenten van zeer fraai Galatisch aardewerk aan het licht.

Leiden, 15 October 1956

R. FRANKENA